

Зміст

ПЕРЕДМОВА	9
Розділ 1. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ НОВОЇ БУРЖУАЗІЇ	11
1.1. Історичні умови виникнення неперманентної буржуазії та джерела її комплектування	11
1.2. Суспільно-правове становище нової буржуазії в радянській державі. Соціальна дискримінація неперманентів та її наслідки	30
1.3. Соціальні та економічні параметри та основні тенденції розвитку нової буржуазії. Соціокультурні особливості приватного підприємництва	47
Розділ 2. РАДЯНСЬКА ДЕРЖАВА І ПІДПРИЄМНИЦТВО. РЕГУЛЮВАННЯ ПРИВАТНОПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	75
2.1. Податкова політика радянської держави щодо нової буржуазії	75
2.2. Державна кредитна політика щодо приватного підприємництва	86
2.3. Регулювання трудових відносин і захист прав працівників приватнокапіталістичного сектору. Підприємці і робітники	97
Розділ 3. ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО НОВОЇ БУРЖУАЗІЇ	110
3.1. Підприємницька діяльність у сфері торгівлі та посередництва	110
3.2. Приватне підприємництво в галузі промислового виробництва	135
3.3. Приватні товариства. Виникнення та діяльність приватних акціонерних компаній	156
3.4. Приватнопідприємницька діяльність в житловій сфері	171
Розділ 4. ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НОВОЇ БУРЖУАЗІЇ НА КРЕДИТНО-ГРОШОВОМУ ТА ВАЛЮТНОМУ РИНКАХ	185

4.1. Виникнення і діяльність товариств взаємного кредиту.....	185
4.2. Тіньбовий кредитний ринок. Лихварська діяльність нової буржуазії.....	200
4.3. Діяльність нової буржуазії на фондовому ринку.....	209
4.4. Підприємницька діяльність на валютному ринку України і регулювання валютних відносин	226
Розділ 5. ЛІКВІДАЦІЯ ПРИВАТНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА ТА ЕКСПРОПРІАЦІЯ НОВОЇ БУРЖУАЗІЇ.....	245
5.1. Перехід до адміністративно-командних методів управління і ліквідація приватнокапіталістичного сектора в промисловості	245
5.2. Ліквідація приватного підприємництва у торгівлі	261
5.3. Експропріація накопичень і власності неymanів	274
5.4. Представники нової буржуазії в умовах ліквідації приватного господарського сектора	294
5.5. Непмани та діяльність «Торгсину»: повсякденні випробування підприємців в умовах форсованої індустріалізації	308
ВИСНОВКИ	316
Примітки та посилання	324
Додатки	421

V. N. Karazin Kharkiv National University

Yuriy Volosnik

**The Entrepreneurs and the Private Entrepreneurship
in the Soviet State in the Years of the NEP
(Based on the materials from Ukraine)**

Kharkiv
«Kontrast»
2014

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

Волосник Ю. П.

**Підприємці і приватне підприємництво
в радянській державі в добу НЕПу
(на матеріалах України)**

Харків
ИПП «Контраст»
2014

Передмова

В сучасних умовах, коли в Україні динамічно відбувається процес формування ринкової економіки, головною фігурою якої стає приватний підприємець, актуального значення набуває вивчення, критичне переосмислення та практичне використання того великого досвіду приватнопідприємницької діяльності, що був накопичений на різних етапах вітчизняної історії. Особливий інтерес у цьому відношенні представляє доба нової економічної політики, коли в Україні існувала перехідна багатоукладна економіка і була легалізована приватнопідприємницька діяльність. В цьому плані науковий аналіз основних форм і напрямків приватнопідприємницької діяльності непланів та методів її державного регулювання набуває наукового та практичного значення. Та велика роль, яку відігравала в 1920-ті роки приватнопідприємницька ініціатива нової буржуазії у виході країни зі стану глибокої соціально-економічної і політичної кризи, в процесі відбудови народного господарства України, налагодження розірваних економічних зв'язків між містом і селом та той вплив, що вона справила на розвиток соціально-економічних процесів, нагально потребують уважного і об'єктивного дослідження, без якого наші уявлення про період непу залишаться односторонніми і прибізними.

На жаль, дана тема ще й дотепер не знайшла належного наукового узагальнення. Довгий час вона не вважалась актуальною в науковому і практичному плані, оскільки історичний досвід розвитку приватнопідприємницької діяльності взагалі (і в період непу, зокрема) за радянських умов був незатребуваним і непотрібним суспільству, в якому панували командні методи управління та функціонувала директивна планово-розподільна економіка. При цьому важливим вважалось лише вивчення досвіду класової боротьби з приватним капіталом в перехідний період від капіталізму до соціалізму. За таких обставин не могло бути і мови про неупереджене та об'єктивне дослідження цієї теми. Лише на сучасному етапі створились умови для об'єктивного і системного дослідження названої теми, наукові висновки та узагальнення якого матимуть також і практичне значення в процесі вироблення нових підходів щодо політики розвитку вітчизняного підприємництва.

Проблема функціонування приватного капіталу в радянській державі цікавила дослідників, починаючи з 1920-х рр., тобто з часу, коли в країні було запроваджено неп [1]. Але після згортання непу та

ліквідації інституту приватного підприємництва об'єктивне, неупереджене вивчення приватного капіталу стає фактично неможливим. У радянській історіографії під тиском сталінської тези про «загострення класової боротьби в країні» на довгий час утвердилася думка про нібито деструктивну роль представників приватного капіталу в народному господарстві. Відтак, замість ретельного аналізу феномену приватного підприємництва в роки непу дослідники змушені були обмежуватися здебільшого вивченням гіпертрофованої проблеми класової боротьби проти приватного капіталу в роки непу [2]. Як наслідок такого нав'язаного вченим підходу багато аспектів розвитку приватного підприємництва залишалися осторонь поля зору науковців. Не лише самий феномен приватного підприємництва та прояву приватної ініціативи в різних сферах народного господарства не були об'єктом наукового аналізу, але й ключова фігура ринкової економіки – підприємець, не особливо цікавила радянських істориків.

Лише в останні два десятиріччя, починаючи з 90-х років ХХ ст., відбулися суттєві зрушення у вивченні вітчизняною історіографією даної проблематики [3]. Але ще чимало аспектів її таких як процес формування підприємницької верстви непманів (або нової «непманської» буржуазії), взаємовідносини підприємців з радянською державою, організаційно-правові форми підприємництва, його регіональні особливості функціонування, боротьба з тіньовим підприємництвом, персоналії непманів і т. д., ще потребують уважного об'єктивного дослідження.

Мета дослідження полягає у спробі автора на основі широкого кола джерел та літератури створити цілісну картину відродження і розвитку приватнопідприємницької діяльності в економічній сфері та проаналізувати процес виникнення, становлення і ліквідації нової буржуазії радянської України в 1921 – на початку 1930-х рр.

Хронологічні рамки дослідження – 1921 – початок 1930-х років, тобто з моменту легалізації приватнопідприємницької діяльності після переходу до непу і до її фактичної заборони на початку 1930-х рр.

Територіальні рамки дослідження – УСРР в межах 1921 – початку 1930-х років.

Резюме

После окончания гражданской войны советское государство, находясь в тисках жесточайшего политического и социально-экономического кризиса, вызванного прежде всего политикой военного коммунизма, было вынуждено пойти на частичные уступки крестьянству и временно отказаться от продолжения военно-коммунистического штурма. Следствием перехода к нэпу явился возврат к товарно-денежным отношениям в стране, допущение ограниченной свободы торговли и легализация частнопредпринимательской инициативы. Однако, сохранив в целостности монополию на власть и не отказавшись от своей программной цели – построения коммунистического общества, большевики не дополнили осуществленные экономические реформы политическими. Сохранялись в руках государства и так называемые «командные высоты» в экономике. Следствием этого стала непоследовательность в проведении нэпа, который так и не сложился как целостная система экономических отношений.

Легализовав частных предпринимателей, советское государство не только не создало им равных с предприятиями государственной формы собственности условий деятельности, но, подвергая социальной дискриминации эту наиболее активную в экономическом отношении группу населения, по сути, превратило их во второсортных граждан общества. Нецивилизованные условия деятельности не способствовали формированию предпринимателя цивилизованного типа.

Ситуация существенно осложнялась тем обстоятельством, что за годы военного коммунизма советская власть пыталась полностью ликвидировать рынок, институты частной собственности и предпринимательства, а так же «эксплуататорский класс» – буржуазию. Следствием проведения такого политического курса стало практически полное исчезновение цивилизованного (европеизированного в массе своей) слоя частных предпринимателей – носителей предпринимательской профессиональной этики и традиций.

Негативные последствия произошедшей трансформации в полной мере проявились в годы нэпа. Депрофессионализация предпринимательского корпуса, представители которого преимущественно уже не были «отягощены» традиционными морально-этическими нормами делового человека, крайне отрицательно сказались как на имидже, так и на предпринимательской деятельности нэпманов. Новая буржуазия, процесс

становления которой происходил в период нэпа, не была «обломком» старой (дореволюционной) буржуазии, а являлась по условиям своей деятельности, источникам комплектования, социально-профессиональному составу и менталитету качественно новым социальным образованием. Основную массу нэпманов составляли лица, для которых предпринимательство в годы нэпа стало новым видом деятельности.

В специфических условиях советского государства, торговля и посредничество стали главной сферой частного предпринимательства. Деятельность предпринимателей в торговле способствовала восстановлению и налаживанию разрушенных в годы военного коммунизма, регулярных экономических связей между городом и деревней, и существенно повлияла на восстановление народного хозяйства и на процесс выхода страны из глубокого кризиса. Менее благоприятными для развития частнохозяйственной инициативы были условия в сфере промышленного производства. Отсутствие надёжных правовых гарантий частной собственности на средства производства и свободу предпринимательской деятельности, непрерывное налоговое и административное давление со стороны государства и профсоюзов, сохранение в руках государства т. н. «командных высот» в экономике существенно ограничивали и тормозили предпринимательство в сфере производства.

Развитие частного предпринимательства новой буржуазии осуществлялось в различных организационно-правовых формах (разного типа товариществ, акционерных обществ и т. п.), но в советских условиях ассоциированные формы частнохозяйственной деятельности имели очень ограниченные масштабы и сферы применения.

В целом позитивную роль сыграла новая буржуазия на финансовом рынке, особенно на рынке ценных бумаг. Это дало возможность государству осуществлять мобилизацию денежных ресурсов частного сектора для потребностей развития народного хозяйства. Определяющее влияние на развитие частнопредпринимательской инициативы имела регулятивная политика советского государства, носившая классовый характер. Недооценка роли, а нередко и откровенное игнорирование экономических рычагов регулирования частной инициативы, не позволило государству рационально и эффективно использовать значительный потенциал предпринимательского сектора для индустриальной модернизации страны.

Развитие частного предпринимательства в УССР в годы нэпа имело некоторые особенности. Вследствие того, что советская власть в республике утвердилась позднее, чем в центре, а политика военного коммунизма не была слишком продолжительной, в Украине частное предпринимательство понесло меньшие потери, чем в центральных регионах России, лучше сохранился и контингент частных предпринимателей. Данное обстоятельство при переходе к нэпу способствовало более интенсивным темпам возрождения предпринимательства в УССР. В тоже время партийно-политическое руководство республики стояло даже на более консервативных позициях, чем центр и постоянно запаздывало с принятием и реализацией решений относительно развития частного капитала. В Украине в меньших объёмах оказывалась кредитная поддержка предпринимателям и имело место более суровое преследование за нелегальное предпринимательство, чем в других республиках СССР.

Переход к политике индустриализации привел к резкому усилению планово-директивного начала и централизации управления народным хозяйством страны, что существенно ухудшило условия деятельности нэпманов.

Вскоре после перехода к индустриализации завершается и острая внутрипартийная борьба, победителями из которой вышли Сталин и его сторонники. Они были приверженцами командно-административных методов управления экономикой и проведения форсированной индустриализации путем перекачивания средств из сельского хозяйства и негосударственного сектора экономики в государственную промышленность. Следствием этого стал отказ руководства большевистской партии от проведения нэпа, свёртывание рыночных отношений, фактический возврат к военно-коммунистическим методам управления государством. Реализация данного политического курса ВКП(б) сопровождалась активным применением административно-репрессивных методов, дополненных средствами экономического удушения (конфискационным налогообложением и т. п.), направленных на ликвидацию новой буржуазии. Ликвидация частнохозяйственного сектора и запрет в начале 1930-х гг. предпринимательства привели к устранению наиболее активной в экономическом плане части населения из хозяйственной жизни страны и ликвидации предпринимательского корпуса

Summary

After the end of the Civil War in Russia the Soviet state, being in the clutches of the political and socio-economical crisis caused mostly by the War Communism policy, was forced to make concessions to peasantry and temporarily refuse to continue the War-communist attack. The consequence of introducing the NEP was the restoration of the commodity-money relations system in the country, the allowance of the free trade and legalisation of the private entrepreneurship activity. However, having reserved all their monopoly over the political power and not having refused their program aims, the construction of the communist society, Bolsheviks did not supplement economic reforms with political ones. The state also reserved the commanding heights of the economy in its hands. As a result, there was no consistency in the implementation of the NEP that had not been established as an integral system of economic relations.

After the legalisation of the private entrepreneurs, the Soviet state did not give them equal conditions with the state owned enterprises, but putting the most active economic group of the society under the social pressure, in fact, turned them into the second-rate citizen status.

The situation became more complicated with the fact that during the years of the War Communism the Soviet state tried to liquidate completely the market system, the institutions of private property and entrepreneurship, as well as the «exploiting class» – the bourgeoisie. The result of this policy was almost entire disappearance of the civilised (Europeanized in its essence) stratum of private entrepreneurs – bearers of the entrepreneurs' professional ethics and traditions.

The negative consequences of the current transformations appeared clearly in the years of the NEP. The deprofessionalisation processes in the entrepreneurs stratum whose representatives were not burdened with the traditional moral-ethic norms of businessmen influenced greatly the public image and the entrepreneur activity of nepmen. The new bourgeoisie, whose formation process occurred in the years of the NEP, was not a «fragment» of the old prerevolutionary bourgeoisie, but was a new social formation, as for the conditions of its activity, the sources of recruitment, the socio-professional content and mentality. The majority of the nepmen stratum consisted of persons who executed the entrepreneurship activity for the first time in their lives and had not done anything like that before.

In the specific circumstances of the Soviet regime, the trade and intermediation became the main part of the entrepreneurship activity. Their great role in the trade helped to reconstruct the regular economic connections between the city and the village devastated during the War communism years and greatly influenced the rebuilding of the national economy and the process of overcoming the crisis. The conditions of the private entrepreneurship activity in the industrial production sphere were less more favourable. The absence of legal guarantees of private ownership of the means of production and the liberty of the private entrepreneurship activity, the continuous tax and administrative pressure from the State and trade-unions, the reservation of the «commanding heights of the economy» in the hands of the party apparatus – all of these aspects slowed down the entrepreneurship activity in the industrial sphere.

The evolution of the private entrepreneurship activity of the new bourgeoisie was realized in different judicial forms (different types of cooperatives and joint stock companies, etc.), but under the Soviet conditions the associated forms of the private entrepreneurship activity and the spheres of their usage were not large-scale.

In the field of the financial market, the new bourgeoisie played a very positive role. This gave a chance to the State to mobilise money resources from the private sector to the needs of the development of the national economy.

The regulatory policy of the State, with a great class-oriented approach, had a determinative influence on the private economic activity. The underestimation of the role of the economic regulation mechanisms of the private activity and sometimes their total ignorance, did not allow the state to use the considerable potential of the private sector of the national economy for the industrial modernisation of the country rationally and effectively.

The development of the private entrepreneurship in the UkrSSR in the years of the NEP had some specific aspects. The Soviet order was established in Ukraine much later than in the centre of Russia and the policy of the War communism was not so durable, therefore, entrepreneurs suffered less than in other regions of Russia and the Soviet state. These circumstances helped to restore the entrepreneurship activity in the UkrSSR quickly during the transition to the NEP. At same time, the party-political leaders of the republic adhered to a much more conservative policy than even the centre of the State and very often delayed the conclusions concerning the development of the private capital. In Ukraine the credit policy towards the entrepreneurs stratum

was not so extensive and prosecutions of the illegal entrepreneurship activity were much harder as compared to other republics of the USSR.

The rapid industrialisation shift resulted in the emergence of the planning and directive basis and the centralisation in the management of the national economy, which in its turn greatly worsened the conditions of the nepmen activity.

Shortly after the transition to the industrialisation, the sharp party conflict ended in the victory of Stalin and his group. They were followers of the administrative command methods of management in economy and the implementation of forced industrialisation by means of the fast repumping of funds from the agricultural and non-state sectors of economy to the state industry. As a consequence of this step the Bolshevik party apparatus leaders decided to reject the further NEP development and to reduce the market relations – in fact it was a return to the War-communist methods of State control. The realisation of the ACP(b) [VKP(b)] political course was accompanied with the active use of repressions added with the economic means (confiscatory taxation) designed to liquidate the new bourgeoisie. The liquidation of the private sector of economy and the prohibition of the entrepreneurship in the early 1930-s resulted in the elimination of the most active economic part of the society from the economic life of the State and the liquidation of the whole corps of entrepreneurs.